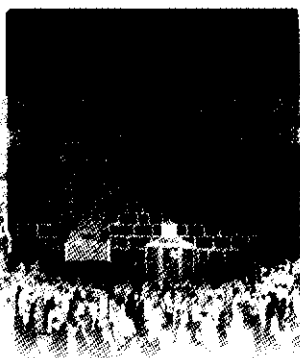
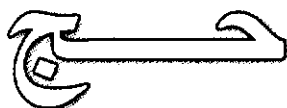

برکات مادی و دنیوی

ز. سادات حسینی

همین سال و در هر سال روزی من گردان» در بسیاری از دعاهاى ماه مبارك رمضان آمده است.^۱

در شماره ۸۶ مجله مبلغان گوشه‌هایی از برکات معنوی حج بیان گردیده است، در این شماره سعی ما بر آن است که اهم منافع و برکات مادی و دنیایی حج را بیان نماییم:

الف. آثار دنیوی حج در قرآن

قرآن کتاب جامعی است که در

آثار و برکات حج از جهات مختلف عبادی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... قابل اعتناء و بررسی است که تمامی این آثار را در یک نگاه می‌توان در دو بخش مادی و معنوی لحاظ کرد.

به جهت برکات و عظمت حج است که در ماه مبارك رمضان که دعا در آن مستجاب است، یکی از بزرگ‌ترین خواسته‌های حضرات معصومین علیهم‌السلام زیارت حج خانه خدا بوده است. این مضمون «اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي حَجَّ بَيْتِكَ الْحَرَامِ فِي عَامِي هَذَا وَفِي كُلِّ عَامٍ؛ خدایا انجام حج و [زیارت] بیت الحرام خودت را در

۱. ر.ک: اعمال مشترک ماه رمضان، اعمال شبهای ماه مبارك رمضان، دعای ابو حمزه ثمالی، و اعمال روزهای ماه مبارك رمضان، در مفاتیح الجنان، شیخ عباس قمی.

کنار آثار معنوی حج، گاه به منافع مادی و دنیوی آن نیز اشاره نموده است، از جمله:

۱. شهود منافع مختلف

«وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ * لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ»^۱ «و مردم را دعوت عمومی به حج کن تا پیاده و سواره بر مرکبهای لاغر از راه دوری به سوی تو بیایند تا شاهد منافع [گونگون] خویش [در این برنامه حیات‌بخش و سازنده] باشند.»

از امام صادق علیه السلام سؤال شد که مراد از «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» منافع دنیاست و یا منافع آخرت؟ حضرت فرمود: «تمام آنها مراد است.»^۲

۲. قوام بخشی به امورات مردم

قرآن کریم می‌فرماید: «جَعَلَ اللَّهُ الْكَافَّةَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ قِيْلًا لِلنَّاسِ»^۳ «خداوند کعبه بیت الحرام را وسیله‌ای برای استواری [و سامان بخشیدن] به [کار] مردم قرار داده است.»

این خانه مقدّس، رمز وحدت مردم و مرکزی برای اجتماع دلها و کنگره عظیم برای استحکام پیوندهای

گونگون می‌باشد.^۴ استفاده از کنگره عظیم حج برای تقویت پایه‌های اقتصادی کشورهای اسلامی نه تنها با روح حج منافات ندارد، بلکه طبق روایاتی که بعداً به آن اشاره می‌شود، یکی از حکمت‌های حج را تشکیل می‌دهد. آری، می‌توان در اجتماع بزرگ حج پایه یک بازار مشترک اسلامی را پی‌ریزی نمود و زمینه‌های مبادلاتی و تجاری را در میان کشورهای اسلامی به گونه‌ای فراهم نمود که نه منافعشان به جیب دشمنان بریزد و نه اقتصادشان وابسته به اجانب باشد. این نه تنها دنیاپرستی نیست که عین عبادت و جهاد است.^۵

۳. برکات فراوان

حضرت ابراهیم علیه السلام برای رونق گرفتن مکه چند دعا کرد که همه آنها تحقق یافت:

۱. حج/ ۲۷-۲۸.
۲. تفسیر الصافی، فیض کاشانی، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ج ۳، ص ۳۷۴.
۳. مانده/ ۹۷.
۴. ر.ک: تفسیر نمونه، مکارم شیرازی، دار الکتب الاسلامیة، چهاردهم، ج ۵، ص ۹۰.
۵. با اقتباس از: تفسیر نمونه، ج ۱۴، ص ۸۱.

مردم به سوی خاندان ابراهیم علیهم السلام است آنجا که می فرماید: «فَاجْعَلْ أَفْسِدَةً مِّنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ»؛^۵ «تو دل‌های گروهی از مردم را متوجه آنها ساز!»

و پنجم، دعا برای ظهور پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله است؛ چه اینکه محور اصلی چهار رکن قبلی حکومتی است براساس وحی و در سایه رهبری انسان کاملی چون پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و لذا ابراهیم علیهم السلام درخواست کرد: «رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْهُمْ»؛^۶ «پروردگارا! پیامبری در بین آنان از خودشان مبعوث کن!»

تمامی دعا‌های پنج‌گانه فوق به اجابت رسید و هر زائری که به حج و عمره مشرف می‌شود، از این نعمتها و برکات برخوردار می‌گردد.

ب. آثار دنیوی و مادی حج در روایات

آثار دنیوی و مادی حج در

اول اینکه این سرزمین غیرذی زرع را «آباد» کن و به صورت «شهر» درآور: «رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا»؛^۱ «خدایا! این [سرزمین] را شهر قرار بده!»

دوم اینکه امنیت ساکنان آن را فراهم کن: «رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا».^۲

سوم اینکه ساکنان این منطقه را از «اقتصاد سالم» بهره‌مند کن: «وَأَرْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ»؛^۳ «اهل مکه را از میوه‌ها

[ی گوناگون] روزی ده!» خداوند این دعا را مستجاب فرمود و لذا میوه‌های مناطق گوناگون کشورها به مکه منتقل می‌شود و در تمام فصول سال در این سرزمین غیرذی زرع، محصولات گوناگون سراسر عالم یافت می‌شود و در ایام حج و عمره زائران از این برکات بهره می‌برند. بنابراین، قرآن کریم

فرمود: «أَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجَبِّي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ وَرِزْقًا مِّن لَّدُنَّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ»؛^۴ «آیا ما حرم امنی در

اختیار آنها قرار ندادیم که ثمرات هر چیزی [از هر شهر و دیاری] به سوی آنها آورده می‌شود؟ رزقی است از جانب ما، ولی بیشتر آنان نمی‌دانند.»

چهارم دعا برای گرایش دل‌های

۱. بقره/۱۲۶.

۲. همان.

۳. همان.

۴. قصص/۵۷.

۵. ابراهیم/۳۷.

۶. بقره/۱۲۹.

طریق مصلحت دین و دنیا به آنها داد، از جمله اجتماع مردم شرق و غرب را [در مراسم حج] مقرر داشت تا مسلمانان به خوبی یکدیگر را بشناسند [و از حال هم آگاه شوند و تبادل فرهنگی داشته باشند] و هر گروهی سرمایه‌های تجاری را از شهری به شهر دیگر منتقل کنند [و تبادل اقتصادی داشته باشند]... و برای اینکه آثار پیامبر ﷺ و اخبار او شناخته و به خاطر آورده شود و فراموش نگردد.»

در جملات فوق به تبادل فرهنگی و شناخت همدیگر و همین‌طور تبادل اقتصادی و تجارت به عنوان فلسفه و بی‌آمد حج اشاره شده است.

و در ذیل حدیث با تأکید بیشتر بر نقش تبادل فرهنگی و اطلاعاتی، می‌فرماید: «وَلَوْ كَانَ كُلُّ قَوْمٍ إِنَّمَا يَتَكَلَّمُونَ عَلَىٰ بِلَادِهِمْ وَمَا فِيهَا هَلَكُوا وَخَرِبَتِ الْبِلَادُ وَسَقَطَتِ الْجَلَبُ وَالْأَرْسَاحُ وَعَمِيَّتِ الْأَخْبَارُ...»^۲ اگر هر قوم و ملت تنها از بلاد خویش و آنچه در آن است سخن

روایات بیش از آن است که در بخشی از یک مقاله منعکس شود. آنچه آورده می‌شود، اهم موارد است که عبارت‌اند از:

۱. تبادل فرهنگی و اقتصادی

اجتماع شکوهمند حج، اجتماعی است از همه قشرهای مسلمانان جهان؛ چرا که زائران کعبه از میان تمام گروه‌ها، نژادها، زبانها و کشورهای مختلف اسلامی می‌باشند و اگر انسان بخواهد تمامی این کشورها و مردم آنها را از نزدیک ببیند، هزینه هنگفتی می‌طلبد؛ ولی در حج با پرداخت هزینه حج به راحتی به این مسئله نیز دست می‌یابد.

هشام بن حکم می‌گوید: از امام صادق علیه السلام درباره فلسفه حج و طواف کعبه سؤال کردم، حضرت فرمود: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ... وَأَمَرَهُمْ بِمَا يَكُونُ مِنْ أَمْرِ الطَّاعَةِ فِي الدِّينِ وَمَضْلِحَتِهِمْ مِنْ أَمْرِ دُنْيَاهُمْ فَجَعَلَ فِيهِ الْأَجْتِمَاعَ مِنَ الشَّرْقِ وَالْمَغْرِبِ لِيَتَعَارَفُوا وَيَتَنَزَّعَ كُلُّ قَوْمٍ مِنَ التَّجَارَاتِ مِنْ بَلَدٍ إِلَىٰ بَلَدٍ... وَلِتَعْرِفَ أُمَّةٌ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ وَتَعْرِفَ أَخْبَارَهُ وَيَذَكَّرَ وَلَا يُنْسَى؛^۱ خداوند این بندگان را آفرید... و فرمانهایی در

۱. وسائل الشیعة، ج ۱۱، ص ۹.

۲. همان.

نمی‌یابد، مگر اینکه خداوند به او نفعی می‌رساند؛ اما شما [شیعیان] بخشیده شده برمی‌گردید، ولی غیر شما مال و اهل و عیالشان محافظت می‌شود.» همچنان‌که اگر کسی مانع انجام حج افراد شود، به او فتنه و بلایی می‌رسد.

حضرت صادق علیه السلام فرمود: «لِيَحْذَرَ أَحَدُكُمْ أَنْ يُعَوَّقَ أَخَاهُ عَنِ الْحَجِّ فَتُصِيبَهُ فِتْنَةٌ فِي دُنْيَاهُ مَعَ مَا يُدْخِرُ لَهُ فِي الْآخِرَةِ؛^۱ آن‌که برادر [ایمانی] خود را از حج باز دارد، باید بترسد که افزون بر آنچه در آخرت برای او ذخیره شده [از عذاب] در دنیایش نیز به مصیبت گرفتار شود.»

۳. برآورده شدن حاجات

خانه خدا - مخصوصاً در اولین نگاه - مکانی است برای استجاب دعا و همین‌طور است صحرای عرفات و دیگر مواقع و به‌طور کلی، حاجی مورد توجه خاص خداوند است و خداوند حاجات او را برآورده می‌سازد.

بگویند، همگی نابود می‌گردند و کشور‌هایشان ویران می‌شود و منافع آنها ساقط می‌گردد و اخبار واقعی در پشت پرده قرار می‌گیرد.»

و در حدیث دیگری، امام صادق علیه السلام در ذیل آیه «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ»؛^۱ «گناهی بر شما نیست که از فضل پروردگارتان طلب کنید.» می‌فرماید که منظور از این آیه کسب روزی است: «فَإِذَا أَحَلَّ الرَّجُلُ مِنْ إِحْرَامِهِ وَقَضَى نُسُكَهُ فَلْيَشْتِرْ وَلْيَبِيعْ فِي الْمَوْسِمِ»؛^۲ هنگامی که انسان از احرام بیرون آمد و مناسک حج را به‌جا آورد، در همان موسم حج خرید و فروش کند.»

۲. محافظت مال و عیال

از آثار و برکات مادی حج این است که در این ایام، خداوند از اموال و اهل و عیال زائر خانه‌اش محافظت و نگره‌داری می‌کند. حضرت صادق علیه السلام در ذیل آیه «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ»^۳ فرمود: «أَنَّهُ لَا يَشْهَدُهَا أَحَدٌ إِلَّا نَفَعَهُ اللَّهُ أَمَا أَنْتُمْ فَنَرَجِعُونَ مَغْفُورًا لَكُمْ وَأَمَّا غَيْرُكُمْ فَيُحْفَظُونَ فِي أَهَالِيهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ»؛^۴ به راستی کسی در مکه [و زیارت حج خانه خدا] حضور

۱. بقره ۱۹۸.

۲. وسائل الشیعة، ج ۱۱، ص ۶۰.

۳. حج ۲۸.

۴. تفسیر الصافی، ص ۳۷۴.

۵. وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۱۰۶.

بود، ملامت کردند که چرا گذاشتی پسر ت طلبه شود! طلبگی درآمدی ندارد و برای همیشه فرزندت فقیر خواهد ماند.

پدرم از این مسئله خیلی نگران بود و شنیده بود که حج باعث فقرزایی می شود؛ لذا تصمیم گرفت من را در سن حدود ۱۸ سالگی به حج بفرستد. اتفاقاً بنده بعد از تشرف به حج وضعم بهتر شد و هرگز تاکنون به فقر مبتلا نشده‌ام.^۴

حج نه تنها باعث فقرزایی می شود، بلکه باعث توسعه رزق و روزی نیز می گردد. این مطلب را در عنوان بعدی پی می گیریم.

۵. افزایش رزق و روزی

از دیگر آثار و برکات مادی حج این است که بر رزق و روزی انسان

امیر مؤمنان علی علیه السلام فرمود: «مَنْ تَرَكَ الْحَجَّ لِحَاجَةٍ مِنْ حَوَائِجِ الدُّنْيَا لَمْ يَفْضُ حَتَّى يَنْظُرَ إِلَى الْمُحَلِّقِينَ؛ کسی که حج را برای حاجتی از حاجتهای دنیوی ترک گوید، [حاجتش] برآورده نمی شود، مگر اینکه نگاهش به [حاجیان] سر تراشیده بیفتد.»

۴. فقرزایی

انجام حج برای همیشه فقر را از انسان دور می سازد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «الْحَجُّ يَنْفِي الْفَقْرَ؛ حج باعث از بین رفتن فقر [به صورت دائم] می شود.» و امام صادق علیه السلام فرمود: «مَنْ حَجَّ ثَلَاثَ حَجَجٍ لَمْ يُصِبْهُ فَقْرٌ أَبَدًا؛ هر کس سه بار حج انجام دهد، تا ابد فقر به او نمی رسد.»

خاطره

در سال ۱۳۸۳ در بعثه رهبری در مکه، آقای محسن قرائتی در ضمن بحثهای خود گفت: «من وقتی که قبل از انقلاب طلبه شدم، عده ای از بازاریان کاشان پدرم را که خود بازاری

۱. منتخب میزان الحکمة، ص ۱۲۳.

۲. تحف العقول، ص ۷.

۳. الخصال، شیخ صدوق، ص ۱۱۷، ح ۱۰۱؛

منتخب میزان الحکمة، ص ۱۲۳.

۴. نقل به مضمون.

افزوده می شود.

سلامتی بدن و صحت جسم نیز اثر می گذارد.

پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «حُجُّوا تَسْتَعْمُوا»^۱ حج انجام دهید [تا از نظر

امام زین العابدین عَلَيْهِ السَّلَام فرمود: «حُجُّوا وَاعْتَمِرُوا تَصِحَّ أَجْسَامُكُمْ»^۲ حج کنید و عمره انجام دهید که باعث سلامتی بدنهای شما می شود.»

مالی [بی نیاز شوید. امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام نیز فرمود: «مَا رَأَيْتُ شَيْئاً أَسْرَعَ غِنًى وَلَا أَنْفَى لِلْفَقْرِ مِنْ إِذْمَانِ حَجِّ هَذَا النَّبِيِّ»^۳ چیزی سریع تر برای بی نیازی [مالی] و نابود کننده فقر از مداومت حج خانه [خدا] ندیدم.»

تذکر مهم

آنچه از آثار و برکات انجام حج بیان شد، اختصاص به کسانی دارد که با شرایط، حج را به جا آورند. این شرایط متعدد است و اهم آنها را این گونه می توان بیان کرد:

اسحاق بن عمار می گوید که به امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام عرض کردم: من با خود این گونه قرار گذاشته ام که هر سال تنها و یا با یکی از بستگان با سرمایه خودم حج انجام دهم. حضرت فرمود: «بر

۱. اخلاص

حجی آثار معنوی و برکات مادی را در پی دارد که از روی اخلاص انجام گیرد، نه برای شهرت و ریا و یا به قصد تجارت و سیاحت و....

این قرار، تصمیم جدی داری؟» عرض کردم: بلی. فرمود: «إِنْ فَعَلْتَ ذَلِكَ فَأَيْقِنْ بِكَفْرَةِ الْمَالِ أَوْ أَبْشِرْ بِكَفْرَةِ الْمَالِ»^۳ اگر این کار (حج در هر سال) را انجام دهی، پس یقین کن به زیادی مال [خویش] و یا بشارت باد تو را به زیادی مال!

۶. بیمه سلامتی

اثر دیگر سفر حج این است که بر

۱. نهج الفصاحة، ص ۵۲۰، ح ۳۴۴.

۲. الامالی، شیخ طوسی، ص ۶۹۴، ح ۱۴۷۸.

متنخب میزان الحکمة، ص ۱۲۳.

۳. ثواب الاعمال، ص ۷۰، ح ۴؛ متنخب میزان

الحکمة، ص ۱۲۳.

۴. ثواب الاعمال، ص ۷۰، ح ۳؛ متنخب میزان

الحکمة، ص ۱۲۳.

هَذَا الْبَيْتِ إِذَا لَمْ يَكُنْ فِيهِ ثَلَاثُ خِصَالٍ وَرَعٌ
يُخَجِّزُهُ عَنِ مَعَاصِي اللَّهِ تَعَالَى وَحِلْمٌ يَمْلِكُ بِهِ
غَضَبَهُ وَحُسْنُ الصَّحَابَةِ لِمَنْ صَحِبَهُ؛^۳ اعتنا
نمی شود [از طرف خدا] به کسی که
قصد این خانه [خدا] می کند، مگر سه
خصلت در او باشد: ۱. ورعی که او را
از معصیت الهی باز دارد؛ ۲. حلم و
بردباری که به وسیله آن مالک غضبش
باشد [و بر خشم خود مسلط شود]؛
۳. و نیکو رفاقت کردن با کسی که با او
رفیق می شود [و خوش اخلاق بودن در
سفر حج].^۴

این حدیث اشاره به برخی تروک
احرام دارد که باید از آن اجتناب شود؛
چنان که در قرآن کریم نیز آمده است:
«فَمَنْ قَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ
وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ يَغْلَمُهُ
اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ

۱. ثواب الاعمال، ص ۷۴؛ منتخب میزان

الحکمة، ص ۱۲۴.

۲. بحار الانوار، ج ۲۷، ص ۱۸۱، ح ۳۰؛ منتخب

میزان الحکمة، ص ۱۲۴.

۳. الخصال، ص ۱۴۸، ح ۱۸۰.

امام صادق علیه السلام فرمود: «الْحَجُّ حَجَّانِ
حَجٌّ لِلَّهِ وَحَجٌّ لِلنَّاسِ فَمَنْ حَجَّ لِلَّهِ كَانَ ثَوَابُهُ
عَلَى اللَّهِ الْجَنَّةَ وَمَنْ حَجَّ لِلنَّاسِ كَانَ ثَوَابُهُ
عَلَى النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛^۱ حج دو نوع
است: ۱. حج برای خدا؛ ۲. حج برای
مردم [و از روی ریا]. پس کسی که برای
خدا حج کند، ثوابش بر خدا بهشت
است و کسی که برای مردم [و از روی
ریا] حج گذارد، پاداشش در روز
قیامت بر مردم است [و پاداشی در نزد
خدا ندارد].»

عبد الرحمان بن کثیر می گوید:
سالی با امام صادق علیه السلام در سفر حج
همراه شدم. در مسیر راه بر کوهی
صعود کرد [در عرفات یا منی و یا خود
مکه]. پس مشرف بر حاجیان شده، به
آنها [با دقت] نظر کرد و فرمود: «مَا أَكْثَرَ
الضَّحِيجَ وَأَقَلَّ الْحَجِيجَ؛^۲ چقدر ناله کننده
بسیار است، ولی حاجی [واقعی] بسیار
کم!»

۲. ترک گناه و محرمات احرام

امام باقر علیه السلام فرمود: «مَا يُعْبَأُ بِمَنْ يَوْمٌ

از آثار و برکات مادی ایام حج این است که در این ایام، خداوند از اموال و اهل و عیال زائر خانه‌اش محافظت و نگه‌داری می‌کند

سعیدیک، حج تو به سوی خودت برگشت می‌خورد [و هرگز مورد قبول واقع نمی‌شود].»

و امام باقر علیه السلام فرمود: «لَا يَقْبَلُ اللَّهُ حَجًّا وَلَا عُمْرَةً مِنْ مَالٍ حَرَامٍ»^۳ خداوند حج و عمره‌ای را که با مال حرام انجام گیرد، قبول نمی‌کند.»

در نتیجه، آثار و برکات معنوی، اخلاقی و مادی حج را کسی می‌تواند دریافت کند که از گناهان دوری کند و تروک احرام را مرتکب نشود و حجی با اخلاص و مال حلال انجام دهد.

يَأْتُوهُمُ الْبَرَكَاتُ؛^۱ «پس کسانی که [با بستن احرام و شروع به مناسک حج] در این ماهها، حج را بر خود فرض و واجب کرده‌اند، [باید بدانند] در حج، آمیزش جنسی با زنان و گناه و جدال نیست و آنچه از کارهای نیک انجام می‌دهید، خدا آن را می‌داند و زاد و توشه تهیه کنید؛ که بهترین زاد و توشه، تقوا می‌باشد و از من بترسید ای خردمندان!»

تقوا و خداترسی همان چیزی است که انسان را از گناهان و محرمات باز می‌دارد.

۳. دوری از مال حرام

حجی آثار و برکات دارد که با مال حرام، همچون پول ربا، و پول خمس نداده و درآمدهای نامشروع نباشد. رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله فرمود: «مَنْ حَجَّ بِمَالٍ حَرَامٍ فَقَالَ لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ قَالَ اللَّهُ لَهُ لَا لَبَّيْكَ وَلَا سَعْدِيكَ حَجُّكَ مَرْدُودٌ عَلَيْكَ»^۲ کسی که با مال حرام [قصد] حج کند،

پس [هنگامی که] می‌گوید: خداوندا! لبیک. خداوند می‌فرماید: نه لبیک و نه

۱. بقره/۱۹۷.

۲. الدر المشور، ج ۲، ص ۶۳؛ نهج الفصاحة، ص ۵۱۹، ح ۳۴۲؛ منتخب میزان الحکمة، ص ۵۱۸.

۳. الحکم الزاهرة، ص ۱۵۸.